

Frensis Fukujama, *Identitet: zahtjev za dostojanstvom i politika resantimana*, CID/Humanističke studije, Podgorica, 2022.
(Sajma Ademović*)

Značajan problem postmodernističke paradigme predstavlja uporno održavanje elemenata nacionalističke svijesti. Iznenadujuće je da nacionalističke mentalne mape žive, ne kao „sjećanje” na neka ranija vremena, već kao karakteristika savremenog svijeta u kojem je etnicitet jedan od osnovnih izraza diverzifikacije. Na temeljima takve političke stvarnosti Frensis Fukujama je pronašao motiv da se uhvati u koštac sa izazovima koje pred liberalne demokratije stavlja politika identiteta, i predstavi djelo *Identitet: zahtjev za dostojanstvom i politika resantimana*. U predgovoru otvoreno ukazuje da knjiga ne bi nastala da 2016. godine Tramp nije odabran za predsjednika, što je uspijevalo da ga iznenadi sve dok takav izbor Amerikanaca nije stavio u kontekst neminovne posljedice propadanja američkih institucija. Zato Fukujama čitaoca upoznaje sa problematikom djela kroz označavanje Trampa kao populističkog nacionaliste zainteresovanog za harizmatiku vezu sa „narodom”. On „narod” razumije u usko etničkom smislu, isključujući na taj način velike djelove stanovništva. Upravo kroz slučaj Trampa, autor prikazuje krhkost liberalne države i snage politike priznanja manjina koje žive u njenim granicama.

Fukujama, uvodeći u izvore djela, koristi prigodnu priliku da se obrati kritičarima knjige *Kraj istorije i posljednji čovjek*, naglašavajući da je osporavanje uglavnom poteklo iz nerazumijevanja njegove teze. Fukujama podvlači da je u pomenutoj knjizi primijetio da nacionalizam i religija neće nestati iz svjetske politike zato što liberalne demokratije nisu adekvatno odgovorile na problem *timos*. *Timos* je dio ljudske duše koji vapi za priznanjem. Čine ga *izotimija* ili zahtjev da budemo poštovani jednako kao drugi i *megalotimija* ili želja da budemo superiorni. Autor je na taj način priznao slabosti neutralnog odnosa liberalne demokratije u odnosu na partikularne zahtjeve manjinskih grupa. Neutralnost provocira snažnije oslanjanje na nacionalističke i religiozne vrijednosti zahtjeva. Sa druge strane, priznanje užih manjinskih zajednica, predstavljalo bi prekid sa tradicionalnom neutralnošću liberalne države koja etnicitet/religiju/rasu/

* dr Sajma Ademović, Humanističke studije, Univerzitet Donja Gorica, Sajma. Radoncic@udg.edu.me

rod pripadnika građanskog društva tretira kao stvar slobodnog/ličnog izbora van uticaja javne sfere. Postoji široko tolerisanje različitosti koje su koncentrisane u sferi privatnog, dok je javni prostor univerzalnosti jednako otvoren za sve. Zato se kritičari obrušuju na liberalnu državu i često joj pripisuju manjak sposobnosti da adekvatno odgovori na zahtjeve za priznanjem i stvarnim prihvatanjem različitosti. Ovdje je već jasno da izazov liberalnom univerzalnom priznanju predstavljaju zahtjevi za posebnim priznanjima zasnovanim na naciji, etnicitetu, religiji, rasi ili rodu.

Fukujamino djelo, koje sadrži četrnaest kratkih poglavlja, doprinos je analizi mehanizama za kojima liberalna demokratija može posegnuti u nastojanju da se adekvatno suoči sa zahtjevima za posebnim priznanjima. Kroz prva četiri poglavlja autor, kroz politiku dostojanstva, ukazuje na značaj unutrašnjeg sopstva koje čini osnovu ljudskog dostojanstva. Unutrašnje osjećanje dostojanstva za sobom povlači potrebu priznanja. Pošto ljudi prirodno žude za priznanjem, moderno osjećanje identiteta postaje politika identiteta posredstvom koje pojedinci insistiraju na javnom priznanju sopstvene vrijednosti. Analizirajući politiku dostojanstva, Fukujama preispituje i temelje moderne ekonomske teorije izgrađene na pretpostavci da su ljudi racionalne individue koje žele da uvećaju svoju korist i da je politika samo produženje takvih težnji. Autor zaključuje da je materijalna korist ništa drugo do nastojanje za jačanjem položaja u kontekstu priznanja od strane drugih. Ekonomska nepravda ima ozbiljnije posljedice kada se uveže sa osjećanjem omalovažavanja i nepoštovanja. Suštinski, ono što percipiramo kao ekonomsku motivaciju nije u sinonimnom značenju sa željom za bogatstvom i resursima, već sa sviješću da novac predstavlja simbol statusa i poštovanja. Biti siromašan je isto što i biti nevidljiv i nepriznat. Poniženje koje siromaštvo sobom nosi ima mnogo dalekosežnije posljedice u odnosu na puki nedostatak sredstava. Zato je za razumijevanje ljudskog ponašanja i motivacije potrebna dublja analiza, odnosno cjelovitije shvatanje ljudske duše. Fukujama to shvatanje pronalazi u ključnoj raspravi o prirodi ljudske duše u Platonovoj *Državi* i pojmu *timos*, izvorištu današnje politike identiteta. *Timos* je u *Državi* povezan sa posebnom klasom ljudskih bića, odgovornih za odbranu grada od neprijatelja. Čast i dostojanstvo ne pripadaju svima jednako, posebno priznanje uživaju oni koji su superiorni. Oni koji su ratnici, razlikuju se od ostalih klasa i zaslužuju posebnu čast jer su spremni da rizikuju najvažniju od svih koristi: život. A savremenu politiku identiteta pokreće zahtjev određenih marginalizovanih grupa da u svojim društvima budu jednako priznate kao druge grupe. Uspón moderne demokratije zapravo se i oslikava kao zamjena *megalotimije izotimijom*, odnosno zamjena društava u kojima se priznavala samo malobrojna elita društvima u kojima se svi priznaju kao jednaki. U Evropi, klasno društva diferencirana počinju da priznaju prava i onima koji su smatrani „običnima”. U američkoj političkoj istoriji, velike borbe koje su uključivale pobunu protiv ropstva, borbu za radnička prava i jednakost žena,

u kontekstu ovog djela tumače se kao zahtjev da se politički sistem proširi i uvrsti različite pojedince kojima priznaje jednaka prava. Dakle, do zamjene postulata na kojima počivaju društva došlo je pobunom potlačenih protiv superiornih. Ta borba je rušila svijet u kojem je dostojanstvo bilo priznato samo odabranima i stvorila svijet u kojem pravo na priznavanje dostojanstva imaju svi. Fukujama ukazuje da je režim liberalne demokratije koji se temelji na individualnim pravima značajan za ovu analizu upravo iz razloga što u zakone uvođi princip dostojanstva za sve i na taj način priznaje građane kao sposobne za učestvovanje u vlasti.

Fukujama kroz narednih šest poglavlja, kroz revoluciju dostojanstva, ukazuje na opasnosti koje prijete stabilnosti sistema usljed vršenja pritiska na pripadnike manjinskih zajednica u kontekstu nepriznavanja njihovog sopstva. On navodi da je borba za jednakim priznanjem ulila snagu Francuskoj revoluciji, a uliva je i različitim pokretima današnjice. Analiza kreće od sedamnaestog decembra 2010. godine, kada policija u jednoj od tunižanskih ulica konfiskuje proizvode koje je prodavao Muhamed Buzizi, uz argumentaciju o neposjedovanju dozvole. Kada je Buzizi zatražio prijem kod gradonačelnika, ne bi li ispravio nepravdu kojoj je izložen, nije primljen. Osjećaj poniženja se udvostručio i Buzizi je gorljivo uzviknuo: „Kako vi mislite da ja živim?” Uslijedila je lančana reakcija širom arapskog svijeta, izazvavši ono što će u istoriji ostati poznato kao Arapsko proljeće. U Tunisu su za manje od mjesec dana masovni neredi doveli do odlaska diktatora Zine El Abidine Ben Alija, a u Egiptu je Hosni Mubarak zbačen sa vlasti. Protesti i neredi dogodili su se u Libiji, Jemenu, Bahreinu i Siriji, a zajednički imenitelj svima je bio osjećanje bijesa jer su ih vlasti ponižavale i obezvrjeđivale. Svijet je svjedočio i velikim nemirima koji su oborili komunističke sisteme, južnoafričkom odustajanju od aparthejda, „obojenim revolucijama” u Gruziji i Ukrajini kojima je zajednička borba za priznanje ljudskog dostojanstva. Međutim, pobuna kojoj autor posvećuje posebnu pažnju je upravo ona poznata pod nazivom Revolucija dostojanstva. U novembru 2013. godine Viktor Janukovič obznanjuje da će, umjesto saradnje sa Evropskom unijom, intenzivirati saradnju sa Rusijom i Evroazijskom unijom. Njegov pokušaj da Ukrajinu stavi pod ruski uticaj izazvao je neredu u Kijevu na koje je odgovoreno nasiljem. Reakcija na nasilje bila je ono što predstavlja srž Fukujamine hipoteze koja počiva na ideji da potiskivanje i ponižavanje izazivaju uvijek radikalnu eksploziju zahtjeva, povećanje broja ljudi koji podržavaju proteste. Janukovič u takvim uslovima gubi kontrolu i istupa sa mjesta predsjednika, omogućavajući novo političko otvaranje Ukrajine. Karakteristika opisanih procesa jeste njihova dvostrana usmjerenost koja se ogledala u zahtjevima za univerzalnim priznanjem individualnih prava i kolektivnim priznanjem zasnovanim na naciji. U Ukrajini je došlo do udruživanja zapadno orjentisanih liberala koji su zastupali politiku pristupa EU i ukrajinskih nacionalista koji su se zalagali za očuvanje kulturnog identiteta bez posebnog interesovanja za

liberalniju Ukrajinu. Milioni arapskih građana saosjećali su sa Buzizijem, ali nisu svi željeli život u društvu koje priznaje jednaka prava nezavisno od vjeroispovjesti. Ben Ali i Mubarak bili su sekularni diktatori, koji su potiskivali težnje zapadno orijentisanih liberala i islamista i marginalizovali ih. Islamisti su težili definisanju nacionalnog identiteta na osnovu religije, zapadno orijentisani liberali su pružali otpor takvoj ideji, ali su se udružili u nastupu protiv diktatora koji je njihovo postojanje ignorisao.

Fukujama primjećuje da u savremenom muslimanskom svijetu kolektivni identitet poprima oblik islamizma. Vjeruje da su nacionalizam i islamizam dvije strane istog novčića, jer su oba izraz potisnutog grupnog identiteta koji zahtijeva javno priznanje. Čini se da je shvatanje o političkom islamu (islamizmu) koje je prevazišlo nacionalizam postalo prilično ustaljeno. Iako kvalifikacija nije potpuno pogrešna, nije ni pravedna. Čak bi i terminološki bilo pravednije da je Fukujama govorio o sličnostima sekularnog nacionalizma i nacionalizma zasnovanog na islamskim vrijednostima ili islamskog nacionalizma. U svakom slučaju, zanimljivo je da obje strane kolektivnog identiteta nastaju u sličnim okolnostima koje izaziva ekonomska modernizacija i nagle društvene promjene koje podrivaju stare forme zajednice. Takođe oba pravca se grade na ulozi „žrtve” koja se u nepovoljnoj situaciji našla zbog postupanja drugih „spoljnih” grupa. Za temu ove knjige posebno je važno naglasti da oba pravca insistiraju na priznanju dostojanstva, ne svih pojedinaca, već dostojanstva konkretne nacionalne ili religijske grupe. Autor ne poriče da su za uspon nacionalizma bile važne ideje, ali istovremeno naglašava da su pogodno tlo za njegovu pojavu pripremile i ekonomske nepravde, odnosno ono što Fukujama zove „modernizacija bez razvoja-urbanizacija i nagle društvene promjene bez stabilnog ekonomskog rasta”. Već je objašnjeno da se ekonomska motivacija prepliće sa pitanjem identiteta. To je važno ponoviti zbog razumijevanja autorovih teza u cjelini. Dakle, slaba ekonomska snaga povlači slabu vidljivost, a slaba vidljivost pojačava osjećaj poniženja, stvarajući pogodnu atmosferu za nastup nacionalizma. Fukujama razvija tezu da ekonomsku nematštinu pojedinci često opažaju ne kao nedostatak sredstava, već kao put ka gubitku identiteta. U takvim okolnostima istupa nacionalista, koji gotovo uvijek prevodi gubitak ekonomske moći u gubitak identiteta. Teatralnim tonovima raspaljuje negativna osjećanja objašnjavajući da su ekonomska sredstva uvijek pripadala njegovoj grupi, ali su izgubljena kao posljedica zavjere stranaca i imigranata koji čine da „naša zemlja nije naša” i „da smo sve manje poštovani u svojoj zemlji”. Autor na ovom mjestu zaključuje da je upravo opisana „drama” razlog što je imigracija postala osjetljivo pitanje u mnogim zemljama širom svijeta. Na temeljima analize prikazanih šest poglavlja, koja kreću kao „revolucija dostojanstva”, moguće je sveobuhvatnije razumjeti i uspon populističkog nacionalizma u svijetu tokom druge decenije 21. vijeka.

Fukujama se kroz posljednja četiri poglavlja kreće prema zaključku polazeći od analize demokratizacije dostojanstva. U Platonovoj *Državi* nisu svi izražavali želju za priznanjem dostojanstva, krug se zatvarao sa pripadnicima ekskluzivne zaštitničke ili ratničke klase. Vremenom se dostojanstvo demokratizovalo i liberalne demokratije suočilo sa izazovom hvatanja u koštac sa kolektivnim i neliberalnim oblicima identiteta koji su oličeni u naciji ili religiji, jer se pojedinci ne zadovoljavaju priznanjem individualnosti, već streme priznanju pripadnosti grupi. Fukujama nepokolebljivo tvrdi da liberalne demokratije imaju mnogo razloga da odbiju organizovanje oko rastućih zahtjeva za priznanjem niza identitetskih grupa koje su po strukturi prilično zatvorene. Dakle, nije poželjno pomjeranje prema zaštiti sve užih identiteta jer se na taj način ugrožava mogućnost kolektivnog djelovanja. Fukujama rješenje pronalazi u definisanju širih i integrativnijih nacionalnih identiteta koji sami po sebi uključuju raznolikost postojećih liberalno-demokratskih društava. Na taj način autor se stavio u poziciju odbrane klasičnog liberalizma koji nastoji da zaštiti autonomiju jednakih pojedinaca u odnosu na novu ideologiju multikulturalizma koja promovise jednako poštovanje različitih kultura. Liberalne demokratije su suočene sa važnim izborom, moraju se prilagoditi ekonomskim i društvenim promjenama koje globalizacija čini izuzetno raznovrsnim. Autor vjeruje da bi usmjeravanje prema multikulturalizmu, rasparčavanju u sve uže identitete, blokiralo mogućnost kolektivnog djelovanja i samim tim rezultiralo neuspjehom države. Čvrsta vjera u nacionalne identitete koji počivaju na univerzalnim idejama liberalne demokratije, brana je duboko neliberalnim antiimigracijskim i antievropskim procesima koji ozbiljno mogu narušiti otvoreni politički poredak. Fukujama je svjestan slabosti ideje o univerzalnosti u odnosu na trend rastuće podrške populističkim partijama, ali ne smatra da je takva stvarnost dovoljno ozbiljan razlog za napuštanje pozicije i odustajanje od vjere u trijumf liberalno-demokratske kulture. Štaviše, kada govori o činjenici da liberalne demokratije nikad nisu uspjele u potpunosti da ostvare ideale slobode i jednakosti na kojima se zasnivaju, djeluje kao da se unaprijed „obračunava” sa potencijalnim kritičarima svoje teorije. On javlja budućim kritičarima da je svjestan slabosti svoje teorije kazujući da priroda izotimije zahtjeva da budemo poštovani jednako kao drugi, često jeste pokretač agresivnog nacionalizma (sekularnog i onog zasnovanog na islamskim vrijednostima) i kao takva vjerovatno nikada neće u potpunosti biti zadovoljena. Dodaje da ni megalotimija, želja da budemo superiorni, koja je kroz istoriju pokazala postojanje u svim društvima ne može biti prevladana, ali može biti kontrolisana. Fukujama zaključuje da je konfuzija izazvana identitetskim pitanjima sastavni dio savremenog života. Identitet se može staviti u službu podjela ili u službu produbljivanja integracije. Ispravan izbor je integracija — *iz mnoštva jedno* — kao jedini lijek protiv populističkih politika.